

УДК 94(477)"1917/1931"

Р. В. ГУЛА*

**РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПАТРІОТИЗМ У СИСТЕМІ
РОБОТИ ДЕРЖАВНО-ПАРТІЙНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ
З ВИХОВАННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ
РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У 1917–1931 рр.**

Проаналізовано генезу, особливості розвитку, форми вияву революційного патріотизму в 1917–1931 рр. Розкрито теоретичні погляди керівників органів державно-партійної влади на роль та місце комуністичної свідомості у формуванні масової ідеології радянського патріотизму.

Ключові слова: революційний патріотизм; комуністична свідомість; державно-партійні органи; пролетарський інтернаціоналізм.

Вивчення ролі та місця феномену радянського патріотизму у період становлення радянської влади у вітчизняній науці до нашого часу не було визначено як предмет цілісних фундаментальних досліджень. Практично не розглянуто у сучасній історіографії роль та місце партійно-державного апарату у консолідації радянського суспільства на основі ідеології радянського революційного патріотизму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про наявність широкого плюралістичного спектру поглядів на наше недавнє минуле. У зв'язку з цим заслуговують на увагу праці В. Солдатенка, С. Кульчицького, В. Гриневича з питань вивчення особливостей розвитку ідеології радянського патріотизму у роки встановлення радянської влади. Автор статті *ставив за мету* на основі ретроспективного аналізу з'ясувати ступінь дослідження цієї проблеми.

Формування моделі радянського патріотизму пройшло складний шлях подолання низки діалектичних протиріч, розв'язання яких сприяло динамічному поступу та оновленню його світоглядних констант.

У період від жовтня 1917 р. до виступу Й. В. Сталіна на першій Всесоюзній конференції робітників соціалістичної промисловості 4 лютого 1931 р. характерними особливостями радянського патріотизму були:

- покладення в основу державного патріотизму цінностей пролетарського інтернаціоналізму;
- введення поняття “революційний патріотизм”, який притаманний лише пролетаріату;

* Гула Руслан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного.

- абсолютизація класового патріотизму як вірності соціалістичній державі робітників та селян;
- яскраво виражений атеїстичний характер патріотизму;
- персоналізація та ідеалізація у системі радянського патріотизму історичних постатей ватажків народних повстань, революціонерів, героїв Громадянської війни та заперечення прогресивного внеску експлуататорських класів в історію Росії;
- свідомо дискредитація основ дореволюційного патріотизму за формулою: “православ’я – самодержавство – народність” та боротьба з “російським великодержавним шовінізмом”.

Вказаному періоду притаманний крайній ступінь ідеологізації, своєрідна класово-інтернаціоналістська світоглядна ортодоксія. Основною формою офіційного патріотизму був патріотизм революційний як складова пролетарського інтернаціоналізму.

Основними протиріччями у розвитку патріотичної ідеї цього періоду можна вважати наявність складної системи взаємовідносин у соціумі між:

- проголошеними цінностями пролетарського інтернаціоналізму та догматами дореволюційних понять патріотизму;
- світовим масштабом завдань пролетарської революції як стратегічної мети та відсутністю чіткого розуміння шляхів побудови нового суспільства в окремо взятій країні;
- свідомим приниженням соціального статусу російського народу з ігноруванням його історичного минулого та наданням політичних, культурних та соціальних преференцій народам Росії;
- фактичним перекресленням історії Росії новими матеріалістичними підходами та історичною пам’яттю народу.

Заперечуючи принципи дореволюційного патріотизму, нова російська влада взяла за основу принцип пролетарського інтернаціоналізму як кардинально новий для побудови свідомості людини, класу, нації.

Для розуміння питання революційного радянського патріотизму слід звернутися до творчої спадщини В. І. Леніна. За його визначенням, “патріотизм – одно из наиболее глубоких чувств, закрепленных веками и тысячелетиями обособленных отечеств”¹.

Тобто Ленін у своєму визначенні окреслив патріотизм як сферу емоційно-чуттєвих відношень у безперервному розвитку та взаємозв’язку історичного процесу.

У роботі “Про національну гордість великоросів” (грудень 1914 р.) Ленін чітко визначив ключові аспекти, за якими більшовики заперечували історичні коріння патріотизму монархічного. На думку автора, це заперечення:

- рабського минулого (на прикладах придушення революційного руху в Угорщині, Польщі, Персії);

- рабського сьогodenня (події Першої світової війни як боротьби імперіалістичних хижаків за переділ світу);
- існування царської династії як грабіжницької за своєю сутністю антиросійської інституції².

Слід погодитися з дослідником проф. В. К. Якуніним, що трактування Леніним історичних основ патріотизму є актуальним й досьогodні. Тобто потрібний всебічний та ретельний аналіз минулого, відмова від ідеалізації та догматизму в оцінці історичних подій будь-якої держави. Не потрібно пишатися усім, що було в історії Вітчизни. Але світоглядна обмеженість Леніна у трактуванні минулого царської Росії, як в основному негативного, є світоглядним революційним перебільшенням³.

Аналогічно трактує Л. Д. Троцький сутність соціалістичної держави у листі до редакції журналу “Под знаменем марксизма”: “Советское государство есть живое отрицание старого мира, его общественно-го порядка, его личных отношений, его воззрений и верований”. Але одночасно Троцький вимушений констатувати той факт, що “советское государство еще полно противоречий, прорех, несогласованностей, смутного брожения, – ...явлений, в которых наследие прошлого переплетается с ростками будущего”⁴. Тобто, на думку Л. Троцького, існувала загроза впливу на свідомість робітників та селян дрібнобуржуазного світобачення. Характерно, що сам В.І. Ленін вважав, що “патриотизм это такое чувство, которое связано с условиями жизни ... мелких собственников”⁵.

В. І. Ленін у роботі “До питання про національності або про автономізації” (грудень 1922 р.) визначає ряд принципових положень щодо співвідношення національного та інтернаціонального та реалізації останнього у політичній практиці радянської Росії.

Насамперед В. І. Ленін стверджує, що на той час ідеї пролетарського інтернаціоналізму не були притаманні усім верствам населення. При цьому Ленін звертає увагу на стійку тенденцію збереження дореволюційних основ патріотизму, насамперед – націоналізму. “Мы называем своим аппарат, который на самом деле насквозь ещё чужд нам и представляет из себя буржуазную и царскую мешанину ...Нет сомнения, что ничтожный процент советских и советизированных рабочих будет тонуть в этом море шовинистической великорусской швали”⁶. З позицій сьогodнішнього дня сучасні російські патріоти можуть не погоджуватися з різкими, навіть образливими епітетами стосовно “истинно русского человека, великоросса-шовиниста, в сущности, поддла и насильника, каким является типичный русский бюрократ”⁷, але слід визнати, що реальна історична основа для подібних заяв у Леніна була. Не слід ідеалізувати стан національних відносин у дореволюційній Росії, а також сам царський самодержавний лад, як зараз роблять деякі російські дослідники.

Інше принципове положення статті – це визначення та розмежування понять націоналізму націй. Ленін поділяє їх на “націоналізм великої нації” та “націоналізм малої нації”, націоналізм гноблячої та націоналізм пригнобленої нації. Ключовим, на думку автора, є визнання історичної провини російської нації перед іншими націями колишньої Російської імперії. Обґрунтуванням цього є пріоритетне значення пролетарських цінностей перед національними. “Для пролетарія не тільки важно, но и существенно необходимо обеспечить его максимумом доверия в пролетарской классовой борьбе со стороны инородцев ...Для этого нужно возместить так или иначе своим обращением или своими уступками по отношению к инородцу то недоверие, ту подозрительность, те обиды, которые в историческом прошлом нанесены ему правительством “великодержавной” нации”⁸.

Слід зазначити, що ця думка В. І. Леніна була реалізована ще у Постанові X з'їзду РКП(б) “Про чергові завдання партії в національному питанні” (березень 1921 р.). Визначена однозначна шкода великоруського націоналізму стосовно місцевого націоналізму.

Розвиваючи цю тезу, М. І. Бухарін стверджував на XII з'їзді партії (1923 р.), що російський народ потрібно штучно поставити у становище більш низьке у порівнянні з іншими націями, щоб “купити собі ...довіру раніше пригнічених націй”. М. І. Калінін вважав, що мала нація повинна знаходитися у кращому становищі, ніж велика⁹.

За думкою В. І. Леніна, практичне вирішення цієї проблеми має досягатися наступним:

- зміцненням союзу соціалістичних республік;
- формуванням апарату управління виключно перевіреним комуністичним контингентом;
- суворим покаранням комуністів за виявлені факти великоруського шовінізму;
- максимальною свободою та використання національних мов¹⁰.

Слід визнати, що це було правильне по суті вирішення національного питання у тогочасних умовах. Утворення Союзу РСР як єдиної держави на основі федеративної побудови “республік Рад” довело свою життєздатність в умовах Великої Вітчизняної війни, що є беззаперечним фактом. Сучасна критика рішення більшовиків щодо створення нового типу держави не пропонує ніяких, навіть гіпотетичних альтернативних пропозицій відродження основ державного управління.

Слід також зазначити, що пролетарський інтернаціоналізм крім внутрішньої функції, також мав й зовнішньополітичне значення. Це пов'язано зі світоглядними поглядами перманентної світової революції. Практична реалізація керівництва цим процесом належала Комуністичному Інтернаціоналу.

Формулюючи тези до II конгресу Комінтерну (червень 1920 р.), Ленін визначив основне завдання пролетарського інтернаціоналізму. Це

насамперед боротьба за перетворення національної диктатури пролетаріату в світову. Відповідно визначався пролетарський інтернаціоналізм як імператив, який вимагає, по-перше, підпорядкування інтересів пролетарської боротьби в одній країні інтересам цієї боротьби у світовому масштабі; по-друге, здатності та готовності нації до величезної національної жертвовності для перемоги над капіталом; по-третє, заперечення поняття інтернаціоналізму у дусі рівноправ'я та дружби народів як прояв дрібнобуржуазного націоналізму при збереженні національного егоїзму¹¹.

Завдання пролетарського інтернаціоналізму у світовому масштабі сформулював М. Бухарін у доповіді 9 серпня 1928 р. щодо програмного питання на VI конгресі Комінтерну. Бухарін стверджував, що “мы действительно стремимся подчинить своему влиянию весь мир... Мы поставили во главу угла борьбу за мировую диктатуру пролетариата”¹². Слід визнати, що вкрай “лівацькі” ідеї М. Бухаріна не мали підтримки у керівництві партії. Як підготовку до світової диктатури пролетаріату можна вважати спроби латинізації російської абетки та введення у повсякденне життя штучної мови есперанто, які були кінець-кінцем засуджені та відкинуті.

Класово-інтернаціоналістська політика влади певним чином компенсувалася розширенням прав “пригнічених у минулому народів”. Можна сказати, що цей зворотній бік інтернаціоналізму відображала прийнята на XII з'їзді РКП(б) (квітень 1923 р.) політика коренізації, яка полягала в:

- оптимізації національного складу керівного партійного апарату національних республік;
- збільшенні членської маси комуністичної партії за рахунок робітників та селян корінної національності;
- оволодінні національною мовою республік та використанні її в роботі державно-партійного апарату;
- оптимізації національного складу керівного партійного апарату національних республік.

Політика коренізації сприяла створенню умов для росту української духовної самосвідомості (звичайно, у рамках дозволеного офіціозу).

Керівництво національно-культурними процесами в Україні було зосереджено в наркоматі освіти, який з 1927 р. очолював М. Скрипник. Незважаючи на те, що значна частина керівників КП(б)У вважала коренізацію лише засобом завоювання довіри українського народу, М. Скрипник та його найближче оточення вважали розв'язання національного питання найголовнішим завданням компартійного керівництва¹³.

Звичайно, політика коренізації сприяла розвитку української культури, появі того, що зараз ми називаємо “українським національним ре-

несансом” 20-х рр. ХХ ст. Але слід зазначити, що політика коренізації стосувалася переважно виконання тактичних завдань комуністичного будівництва та провадилася під жорстким контролем влади при збереженні диктату принципу пролетарського інтернаціоналізму.

У період, що досліджується, питання визначення та вивчення історичних коренів патріотизму було повністю монополізовано так званою “школою Покровського”.

В основу Покровський поклав теорію про суспільно-економічні формації та їх послідовну зміну в історії Росії. В 1920 р. випустив “Російську історію в самому стислому нарисі”¹⁴, де розкрив історію Росії з точки зору класової боротьби.

До позитивних аспектів діяльності М. М. Покровського як історика належать: створення першого альтернативного офіційній історичній науці марксистського курсу історії; перше введення в історичну науку поняття визвольного руху, його періодизації та особливостей; боротьба з антиісторизмом та спрощеним викладанням курсу історії у радянській школі, демократизацію процесу навчання у вищій школі; створення робфаків як нової форми навчання робітничого класу; спрямування роботи історичної науки на розробку історії народів СРСР.

Поряд з обґрунтованими історичними висновками та положеннями праці М. М. Покровського містять низку неправильних суджень, спрощень, ризикових історичних паралелей, до яких слід віднести:

- абсолютизацію ролі торгівельного капіталу у загальній концепції історичного розвитку Росії;
- прямолінійність в оцінці зв’язку між революційним рухом і економічними інтересами відповідних класів;
- гіпертрофоване негативне ставлення до оцінки ролі та місця представників царизму у російській історії¹⁵.

Радянська влада мала на меті кардинальну перебудову країни, суспільства та рішучу боротьбу з минулим. Вірогідно, не слід це трактувати, як особливий умисел та бажання у черговий раз принизити власну історію. Швидше за все, це викликалося самою атмосферою очікування світової революції та супутнім їй ультраінтернаціоналізмом. До речі, ці погляди мали досить стійку тенденцію розвитку у радянському суспільстві навіть до початку Великої Вітчизняної війни.

Незважаючи на відверто класово-інтернаціоналістський характер першого революційного десятиріччя, слід зазначити, що у цей період вперше було використано те, що у роки Великої Вітчизняної війни буде застосовано як фундамент створення нової концепції радянського патріотизму. Мова йде про тактичне використання у політичних цілях дореволюційного російського патріотизму без зазіхання на фундаментальні цінності пролетарського інтернаціоналізму.

Причому вперше ця проблема постала перед керівництвом Радянської Росії в період радянсько-польської війни 1920 р. Тобто вперше в історії Країни Рад війна із громадянської перетворилась на національну.

30 травня 1920 р. у пресі надруковано звернення генерала О. О. Брусилова до колишніх офіцерів, яке підписали ще вісім генералів царської армії.

Характерними особливостями цього звернення було:

- уведення в текст звернення термінології російського патріотизму: “матінка-Росія”, “російське православне населення”, “рідний російський народ”;
- акцентування уваги на справедливий, оборонний характер війни щодо захисту російських земель від польських загарбників;
- прохання до офіцерів забути всі образи на класовому ґрунті та поставити на перше місце інтереси Росії¹⁶.

Цікаво пояснює Брусілов мотивацію свого вчинку: “Пока большевики стерегут наши западные границы, пока Красная армия не пускает в бывшую Россию поляков, мне с ними по пути”¹⁷.

Слід зазначити, що радянсько-польська війна 1920 р. уперше продемонструвала керівництву РРФСР дивні для нього речі, які зовсім не вкладалися в модель пролетарського інтернаціоналізму. Найкраще це ілюструє вислів Головнокомандувача РСЧА С. С. Каменєва: “Сейчас наступил тот момент, когда рабочий класс Польши уже мог действительно оказать помощь Красной армии..., но протянутой руки пролетариата не оказалось. Вероятно, более крепкие руки польской буржуазии эту руку куда-то спрятали”¹⁸. Насправді, робітничий клас Польщі масово підтримав Ю. Пілсудського. Ілюзорне захоплення ідеологічними штампами дорого коштувало військово-політичному керівництву держави.

Але створення нової моделі радянського патріотизму як заперечення догматів монархічної ідеології об’єктивно сприяло мобілізації мас на побудову нового суспільного ладу та перемогу над внутрішніми супротивниками та інтервентами. Слід зазначити, що фундаментальні світоглядні основи радянського патріотизму були закладені у період 1917–1931 рр. У подальшому відбувалася відповідна кореляція тих або інших складових ідеології без втручання в основний постулат радянського соціалістичного патріотизму – пролетарського інтернаціоналізму як усвідомлення єдності інтересів пролетарів усіх країн, принципу взаємовідносин між світовим пролетаріатом та комуністичними партіями, теоретичного обґрунтування боротьби пролетаріату за свої права.

Основою соціалістичної духовності та революційного патріотизму стала віра у соціалістичні ідеали. Відбулася сакралізація та догматизація теоретичної основи комунізму, персоніфікація ключових осіб революційного патріотизму, їх своєрідне обожнення. П. Сорокин прямо

вказував: “В 1917 году социализм стал религией большинства... Маркс и другие идеологи стали божествами...”¹⁹.

Патріотизм мав виключно революційний, класовий характер. Він був безпосередньо пов’язаний з пролетарським інтернаціоналізмом. За висловом В. І. Леніна, “без этого патриотизма, мы б не ...защитили Советскую республику... Это лучший революционный патриотизм”²⁰.

Свідомо боротьба з великодержавним націоналізмом, яка створила умови для всебічного розвитку національних культур, викликала проведення політики коренізації стосовно народів СРСР.

Механістичне перенесення марксистських матеріалістичних постулатів на трактування історичних подій минулого зумовило виникнення домінуючого наукового напрямку в історичній науці – школи М. М. Покровського.

Тотальне ігнорування духовних основ дореволюційного патріотизму керівництвом партії спричинило панування відверто антиросійської політики в ідеологічній роботі, культурі та освіті.

Росія залишилася для більшовицьких ватажків лише інструментом реалізації грандіозного проекту світової революції. В цей період поняття “патріотизм”, “батьківщина”, “Вітчизна” виконували суто другорядні, захисні та ресурсні функції. Тактика тимчасових відступів здійснювалась заради наступу генерального. Домінували класовий підхід та ідея інтернаціональної місії Радянської республіки.

Таким чином, період від 1917 до початку 1931 рр. характеризувався крайнім ступенем абсолютизації пролетарського інтернаціоналізму у формі революційного патріотизму при фактично цілковитому ігноруванні традиційних основ патріотизму. Разом з тим у цей період були закладені основи тієї моделі радянського патріотизму, яка забезпечила величезний духовний підйом народу у роки Великої Вітчизняної війни.

¹ Ленин В. И. Ценные признания П. Сорокина // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Т. 37. – М. : Политиздат, 1974. – С. 190.

² Ленин В. И. О национальной гордости великороссов / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 25 – М. : Политиздат, 1974. – С. 106–110.

³ Якунин В. К. Об “отечестве” и “отечественной войне” для Украины и украинцев: некоторые проблемы истории и историографии / В. К. Якунин // Грані. – 2004. – № 3. – С. 27–28.

⁴ На переломе. Философские дискуссии 20-х годов: Философия и мировоззрение / [Сост. П. В. Алексеев]. – М. : Политиздат, 1990. – С. 41.

⁵ Ленин В. И. Отчет ЦК РКП(б) 18 марта 1919 г. / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 38 – М. : Политиздат, 1974. – С. 133.

⁶ Ленин В. И. К вопросу о национальностях или об автономизации / В. И. Ленин // Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР. 1923–1927 / [отв. за вып. С. А. Кондратов]. – М. : Издательский центр “ТЕРРА”, 1990. – Т. 1. – С. 75.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – С. 76.

⁹ Цит. по Вдовин А. Подлинная история русских. XX век [Электронный ресурс] / Александр Вдовин. – Режим доступа до сайта: <http://lib.rus.ec/b/259674/read>.

¹⁰ Ленин В. И. К вопросу... – С. 77–78.

¹¹ Ленин В. И. Тезисы ко II конгрессу Коммунистического Интернационала. Первоначальный набросок тезисов по национальному вопросу / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – М. : Политиздат, 1974. – Т. 41. – С. 170.

¹² Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализма / Н. И. Бухарин. – М. : Политиздат, 1989. – С. 198–199.

¹³ Єфименко Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938): монографія / Г. Г. Єфименко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 18–22.

¹⁴ Покровский М. Н. Избранные сочинения: в 4-х т. / М. Н. Покровский. – М. : Мысль, 1968. – Т. 3. – 671 с.

¹⁵ Соколов О. Д. М. Н. Покровский и советская историческая наука / Олег Соколов. – М. : Мысль, 1970. – С. 114, 138, 262, 171; Чернобаев А. А. М. Н. Покровский – ученый и революционер / Анатолий Чернобаев // Вопросы истории. – 1988. – № 8. – С. 19.

¹⁶ Брусилов А. А. Воззвание к бывшим офицерам / А. А. Брусилов // Правда. – 1920. – 30 мая. – С. 2.

¹⁷ Брусилов А. А. Мои воспоминания / А. А. Брусилов. – Мн. : Харвест, 2002. – С. 349.

¹⁸ Цит. по: Попов А. Спираль вражды и туман примирения / Олексій Попов // Еженедельник “2000”, № 5 (544) 4–10.02.2011. – С. 4–5.

¹⁹ Сорокин П. А. Голод и идеология общества / Питирим Сорокин // Квинтэссенция: Философский альманах. – М. : Политиздат, 1990. – С. 398.

²⁰ Ленин В. И. Речь на Московской губернской конференции РКП (б) 20 ноября 1920 г. / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 42. – М. : Политиздат, 1974. – С. 124.

Проанализированы генеза, особенности развития, формы проявления революционного патриотизма в 1917–1931 гг. Раскрыты теоретические взгляды руководителей органов государственно-партийной власти на роль и место коммунистического сознания в формировании массовой идеологии советского патриотизма.

Ключевые слова: революционный патриотизм; коммунистическая сознательность; государственно-партийные органы; пролетарский интернационализм.

There are analyzed the genesis, the peculiarities of the development and forms of expression of the revolution patriotism in 1917–1931 in the article. The author describes the theoretical views of the chiefs of the State and Party bodies of power about the role and the place of communist consciousness in the creation of the mass ideology of the Soviet patriotism.

Keywords: the revolution patriotism; the communist consciousness; the State and Party bodies of power; proletarian internationalism.